

IX. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia

Kolozsvár, 2006. november 25-26

A halálról való gondolkodás és az
eredendő bűnösség kapcsolata a
középkori Európában

Irányító tanár:

Dr. Király István, Docens
Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Történelem - Filozófia Kar
Szisztematikus Filozófia Tanszék

Szerző:

Szolláth Hunor
Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Történelem-Filozófia Kar
Filozófia szak III. év

Kolozsvár, 2006.

Tartalomjegyzék

<i>Tartalomjegyzék</i>	3
<i>Bevezető</i>	3
<i>1. Mit jelent a halálról való gondolkodás a középkorban?</i>	3
<i>2. A halál gondolatának fejlődése, a kollektív bűnösség kialakulása.</i>	5
2.1 A korai középkor elképzelései	5
2.2 Augustinus hozzájárulása a bűnösség és halál problematikájához. A kezdetek	6
<i>3. A bűnösség, mint a félelem forrása: a pestisjárvány</i>	8
3.1 A járvány méreteinek és terjedésének jelentősége	8
3.2 A pestisjárvány és a halál-felfogás (nem)módosulása	9
<i>4. A késő középkorban megjelenő halálkép</i>	12
4.1 Az ember és halál dialógusa	15
<i>Következtetések</i>	17
<i>Szakirodalom</i>	18

Bevezető

Jelen dolgozat célja annak a problémának a vizsgálata, hogy miként gondolkodtak a halálról, milyen volt a halálhoz való viszonyulás a középkor folyamán. Elkerülhetetlen ezen kérdéseknek a szembeütközése egy igen fontos és mindig jelenlevő tényezővel: magával a kereszténységgel. Feltevésem szerint, az egyház által terjesztett diskurzus teljességgel meghatározta a középkori ember életvitelét, megmondta, hogy mit miért és mikor tegyen. Ez a transzcendentális magyarázat, amit a kereszténység a halál magyarázataképpen adott, megfosztotta a középkor emberét minden egyéb halálról való gondolkodás lehetőségétől!

A dolgozat folyamán meg szeretném vizsgálni azt, hogy milyen összefüggés tételezhető, illetve vezethető le az *eredendő bűn* és a halál középkori koncepciója között, milyen kapcsolatban állt ez a klérus által propagált dogmákban. Az ember eleve bűnös mivolta és a földi élet halálra való készülése között szoros kapcsolatnak kellett lenni a középkori egyházi ideológiában.

A dolgozat struktúrájában a kezdetektől kezdve a korai, az érett majd a késői középkor halálkoncepcióját fogom megvizsgálni. Külön fejezetet szentelek a középkor legnagyobb tartott katasztrófájának, a nagy pestis járványnak a vizsgálatára. Ha valamilyen esemény képes lett volna bármilyen változást hozni a halálkoncepció módosulásában, akkor biztosan ez lett volna az. Szemügyre kívánom venni, tehát a pestis okozta „hatást” a gondolkodásmódra, vagy éppen a hétköznapi életre.

A forrásanyagban elsődlegesen korabeli források, és a rájuk vonatkozó másodlagos irodalom szerepel, de nem zárva ki természetesen a képzőművészet, festészet, vagy irodalom termékeit sem. A mentalitástörténeti munkáknak nagy szerepe volt a kutatás során. Mindezek hasznos információkkal szolgáltak a kutatott témával kapcsolatban.

1. Mit jelent a halálról való gondolkodás a középkorban?

A középkor az a korszak, amely a legtöbbet foglalkozik a halállal, annak megjelenítésével, ábrázolásával. Ebből is kiemelkedik az érett, vagy a késő középkor, amely átvezet a korai modernitás gyakori halál megjelenítéséhez, amely abban a korban sem fog sokat különbözni ettől. A kutatott téma kapcsán azonban szembetűnő jelenség, hogy ezeket a művészeti, irodalmi ábrázolásokat, sőt éppen a hétköznapi megjelenítéseket ugyanúgy, mint a hiedelmeket, szokásvilágot áthatja valami egészen különös transzcendentális: a *kereszténység*. A korai középkortól, de már a késő antikvitás kori Rómában is, ez volt, amely

meghatározta a nagy tömegek viselkedését. Ez a tendencia elképesztő méreteket ölt a középkor folyamán, teljességgel uralkodóvá válik annak vége felé.

Ezekből a meg gondolásokból kifolyólag nem lehet az egyházi dogma tematikáját megkerülni a középkori halál felfogás tanulmányozásában. Sőt, még tovább mehetünk, ez talán az egyetlen „gondolkodás”, amely a halálhoz valamilyen módon közeledett, ugyanakkor saját céljaira felhasználta. Ez a „kihasználás” vezet ahhoz, hogy az eredetiség bármilyen igényét is elveszti a vallásos diskurzus akkor, amikor a halálról akar bármilyen nézetet is megfogalmazni.

Csejtei Dezső a halállal kapcsolatos felvetések, modellek korszakolásában négy különböző időszakot különböztet meg: *mitikus-mágikus*, *metafizikai*, *tudományos aufklérista* és *egzisztenciális* korszakokat.¹ Jelenleg a kutatott tematika szempontjából a második, a metafizikai korszak bír kiemelten nagy jelentőséggel. Ennek két ágát különböztethetjük meg: a platóni halál koncepciót és a keresztény felfogást. „*A keresztény halál felfogás a létező legteljesebb meganarratívum amit az ember a halálról valaha is kigondolt.*”² Ez a beállítódás egységbe képes foglalni az evilági és túlvilági dimenziókat. A Megváltó halála egy „nem” válasz a tulajdonképpeni elmúlásra, a halál negativitása, egy sajátságos reményt ültetett el a középkori ember gondolatvilágában.

A halál a középkori európai ember számára egy büntetés az eredendő bűn miatt, egyfajta kollektív büntudatot alakított ki, amiből nyomasztó teher lett. Ez a fenyegető halál dogmatika majd Augustinusnál körvonalazódik, aki a halálnak négy fajtáját különbözteti meg: test halála (*mors corporis*), lélek halála (*mors animae*), igaztalanok halála: örök halál (*mors aeterna*), szellemi halál (*mors spiritualis*).

Ebben az egyházi dogmatikában a dolgozat szempontjából egyfajta dualizmus fedezhető fel: a *halál* és a *bűn* azonosítása, amely ugyanakkor a megváltást implikálja. Többet tesz a keresztény egyház az elkárhozás kidolgozásáért, mint az üdvösség megalkotásáért, alkalmazza a fenyegetés és az elrettentés eszközeit.³ Ebben vezető szerepet kap a halál. A hangsúly az individualitás megőrzésére kerül a halál után.

A felvázoltak során felmerül a kérdés, hogy mennyiben lehet rokonítani a Platón által képviselt állásponttal a kereszténység nézeteit? A két tan hatékony és ütőképes összeolvadása a skolasztika irányába mutat. A hívők számára a mindennapi életben is vezérfonalként szolgált. Ami azonban legfőképpen jellemzi: a hangsúlyt nem a halálra, hanem a

¹ Csejtei Dezső: *Filozófiai metszetek a halálról*. Pallas Stúdió, Budapest, 2002. 16. o.

² Uo. 19. o.

³ Csejtei Dezső: *Filozófiai etűdök a végességre*. Veszprém, 2001. 14-15. o. A bűnösség és halál összefüggésének klasszikus megfogalmazása Pál apostolnál található: „*stipendia enim peccati*”, a bűn zsoldja a halál.

halhatatlanságra helyezte! A siker, mely még mindig markánsan meghatározza korunk világképét is, annak tudható be, hogy sikerült értelemmel (túlvilággal) felruházni a halál felfoghatatlan voltát.⁴

2. A halál gondolatának fejlődése, a kollektív bűnösség kialakulása.

2.1 A korai középkor elképzelései

A halálról való elképzeléseknek szoros összefüggése van a már említett kollektív bűnösség eszméjével. Az eredendő és a személyesen elkövetett bűn nélkül nem is lehet tárgyalni a halálhoz való középkori viszonyulás kérdését. Az összefüggéseket legjobban akkor érthetjük, értelmezhetjük, ha megvizsgáljuk ennek a bűnösségnek az eredetét, elterjesztését az egyház által és azt a hatást, amit ez a középkor emberének a gondolatvilágából kiváltott.

Már a középkor kezdetén a korai keresztény egyház a bűnösök gyülekezete, akiknek szüksége van az Isten kegyelmére. Korán különbséget tesznek azonban a személyesen elkövetett és eredendő bűnök között. A közösségben a nagyobb egyéni bűnöket elkövetők a templomban mindig leghátul álltak a szertartás alatt, csak miután a kevésbé bűnös polgárok, rendes emberek eltávoztak, következhetek ők.

Érdeemes megfigyelni a szegényebb rétegekhez való viszonyulást: mintegy orvosságként szerepelnek a gazdagabb rétegeknek az általuk személyesen elkövetett bűnökért, erre szolgált az adományozás bevett szokása.⁵ A szegények tulajdonképpen a bűnös ember jelképei, nekik minden egyes nap szükségük van a megbocsáttatásra. Ez egy kiváltságos státuszt kölcsönzött a többi polgár szemében, mintegy szimbóluma a kollektív bűnösségnek, amelyben az egyén is részt vesz. A kezét ily módon az ember nem az ég felé kellett nyújtja, hanem a koldusok felé, mindig arra kellett emlékeznie, valahányszor könyörgése nem talált meghallgattatásra, hogy hányszor hallotta ő a koldusok kérését a templom bejáratánál. Így jelenek meg majd a nagy ajándékozók, patrónusok helyett a mindennapi adakozók.

A halál-felfogásban vallott nézeteivel az egyház belép a család, egyén, közösség közé. Fellépésében a papi rend a legjobb őrzőjeként nyilvánul meg a halott emlékének. Felvilágosítja az élőket a meghaltak halálának jelentőségéről. Az egyháznak adott ajándékok biztosítják, hogy az elhunyt neve meg lesz említve az imádságokban. Az évente tartott

⁴ Csejtei Dezső: *A halál hermeneutikája. A korai Heidegger filozófiai thanatológiája.* Veszprém, 2001. 5. o.

⁵ Brown, Peter: *Antichitatea târzie.* In: Philippe Ariés – Georges Duby (coord.): *Istoria vieții private.* vol. I. Editura Meridiane, București, 1994. 279. o.

megemlékezések, az elhunyt jó tetteinek és tulajdonságainak felsorolása, ez mind csak a halott lelkének érdekében történt. A pogányoknál, barbároknál törzsi szervezet keretei közt élő népeknél ez a család feladatai közé számított.⁶ A család, hogy nyugalmat és jó hírt szerezzen az elhunytaknak, ezután az egyházzal tartja a kapcsolatot.

Új értelmet kap a „szent föld”, a sírhely is, az egyház kötelékébe vezeti az elhalálozottakat. Már a III. században voltak Rómában a klérus által gondozott temetők. A korai középkorban nagy jelentősége lett ezáltal a temetkezésnek. A halálozási arány magas volt, főleg a fiatalok körében. Az emberi testet egy küzdőtérként a jó és rossz között, a betegség és egészség két pólusaként fogták fel. Ennek a halott és halottaknak fenntartott világnak egy távoli helyet kerestek a falutól: a temetőt. Ide az elhunytakat úgy kellett eltemetni, ahogy az nekik kijárt. Ez a távolság mutatja a másik világtól való félelmet is, ott kell tartani őket a távol eső sírokban. Az egyház elég korán lépéseket tesz ennek a félelemnek az eloszlatására, a temető a VIII. századtól a messzi föld végétől a templomhoz közeledik. Így lesz a halál nyilvános, az élők és holtak közötti határ szinte szimbolikussá válik, ami megteremti a könnyebb átmenetet a hallhatatlan léleknek az öröklét felé.⁷

2.2 Augustinus hozzájárulása a bűnösség és halál problematikájához. A kezdetek

A keresztény gondolkodásban talán elsőként Szent Ágoston tesz határozottan kísérletet a bűn fogalmának pontos körülírására. Az ember ily módon teljes mértékben felelős a rosszért, amelynek a kezdete az egyéni cselekvésekben van. A rossz, mint a jó hiánya jelenik meg. Az eredendő bűn (*naturale peccatum*) nem egyenlő az egyén által nap mint nap elkövetett bűnök listájával, hanem ebben a bűnös állapotban születésünk óta benne vagyunk. Ez egy örökség, folyamatosság, állandósulás.⁸ Az egész emberi nemre kiterjeszti, ily módon az egyes emberek beleszületnek ebbe, mivel az ok Ádám személyes tettében van.⁹

Ágoston már a *Vallomások*-ban hangot ad félelmének, amikor kijelenti, hogy a testi kívánság mélyebb örvényétől csak a haláltól és az ítélettől való félelem tartotta vissza, amely el nem tűnt soha. Hitt a halál utáni lélek életében és érdemességének megítélésében.¹⁰ Anyja, Monica halálának leírásakor kaphatunk képet a testiség, földi élet értelméről: a halott testet

⁶ Uo. 284. o.

⁷ Uo. 221. o.

⁸ Vö. Veress Károly: *A bűn problémája és a végesség tapasztalata*. In: *Lábjegyzetek Platónhoz 2-3. A bűn*. Szeged, 2004. 340. o.

⁹ Simon Ferenc: *Irgalmazz az ártatlanoknak! A bűn fenomén néhány aspektusáról*. In: *Lábjegyzetek Platónhoz 2-3. A bűn*. Szeged, 2004. 208. o.

¹⁰ Augustinus, Aurelius: *Vallomások*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987. 176. o.

bárhon el lehet földelni, nem számít milyen helyen fekszik, csak az Úr oltáránál megemlékezzenek róla. Nem kell attól félni, hogy az Isten majd megfélemedezik, honnan keltsen életre. A földi élet megvetését és a halál jó voltát említi.

Ágoston szerint a keresztények mindig is beismerték bűneiket, amelyek miatt a haragvó Isten oly sok bajt bocsátott a világra. Elhatárolták ugyan magukat a feslett erkölcsűektől, de nem annyira, hogy saját bűneiket nem vállalták volna fel.¹¹ Ebben a sorsban ugyanúgy osztozniuk kellett, mint az élet végét lezáró halálban. Egészen élete végéig bizonytalan marad az, hogy milyen módon jön el érte a halál, de ez tulajdonképpen nem is számít annyira. Nem kell rossznak tartani azt a halált, amelyet egy helyes élet előzött meg és nem azon kell a halandó keresztény embernek gondolkodnia, hogyan hal majd meg, hanem azon, hogy hova jut azután!¹² Az Ágoston által hirdetett pesszimizmus az 1400-as évektől kezdődően érte el az addigi legnagyobb fokot és a legszélesebb közönséget tudta megszólítani. Ez egészen az 1700-as évekig elhúzódik.¹³

Augustinus nyomán elindulva későbbi teológusok is nagy figyelmet szenteltek az eredendő bűn kérdéskörének. *Aquinói Tamás* főművének a II. részében foglalja össze részletesen a bűnről való koncepcióját: ez szó, tett, vagy vágy az örök törvénnyel szemben. A bűn eltérés attól a jótól, ami valakit természete szerint illet meg. Ennek elősegítői, mozgatói az érzéki vágyak, szenvedélyek. Az értelmes vágy az különbözik ettől, az maga az akarat, az egyetemesre irányul. A bűn választása ugyanakkor az akarat tette, de erre az értelem irányítja. A bűnért elsősorban az értelmi tevékenység a felelős. *Canterburyi Szent Anzelm* a XI. században az eredendő bűnt szintén az akarat fogvatékosságának számítja fel, a képesség hiánya hogy a bűnt elkerülje. *Duns Scotus* szerint az akarat ad parancsot az értelemnek és azt bizonyos dolgokra vezeti. Az értelem arra irányul, amire az akarat kényszeríti. Ha a bűn az értelem tévedéséből ered, kell lennie egy külső törvénynek, amelyhez azt viszonyítani kell. De a bűnös személy ezt nem képes elbírálni magának, így annak megállapítása egy másik ember feladata, tehát az ember bűnös voltát csak egy másik ember tudja jelezni.¹⁴

A szentek, melyeknek a munkásságára nem csak az egyházi irodalom, hanem a nagyközönség is figyelt, mindenekelőtt egy példás halottat jelképeznek a középkor emberének. Fontos szerepet tulajdonítanak a szentek testének: hiába bomlott, foszlott szerte, a halál után egy misztikus egységet képezett, ezáltal is magán hordozva az Isten jelét. Ezek a

¹¹ Augustinus, Aurelius: *Az Isten városáról (De civitate Dei)*. (ford. Dr. Földváry Antal), Budapest, 1942. IX. Fejezet.

¹² Uo. XI. Fejezet.

¹³ Delumeau, Jean: *Păcatul și frica. Culpabilizarea în Occident (Secolele: XII-XVII)*. vol I. Editura Plirom, Iași, 1997. 295. o.

¹⁴ Kormos József: *Intellectus et Appetitus – Voluntas et Appetitus. Aquinói Szent Tamás és Duns Scotus a bűnről*. In: *Lábjegyzetek Platonhoz 2-3. A bűn*. Szeged, 2004. 122-124. o.

testek rendelkeztek azzal a képességgel, hogy szét lehetett darabolni őket, anélkül hogy vesztek volna az Istentől kapott erejükből. Ez vezet a relikviák kultúrájához. Egy ilyen ereklye birtoklása központi helyet foglalt el egy közösség életében, szinte egy élettani szükségletté vált. A szentek élve vagy halva, egyfajta elérhető szentséget jelentenek az embereknek. Ez független bármilyen egyházi rendszertől.¹⁵

3. A bűnösség, mint a félelem forrása: a pestisjárvány

3. 1 A járvány méreteinek és terjedésének jelentősége

1347-től 1351-ig hatalmas pestisjárvány dúlt egész Európában. Egyes becslések szerint az emberek egyharmada halt meg a pusztító katasztrófában.¹⁶ Hanyatlak a városi élet is.¹⁷ A tömegek az óriási csapást a korabeli forrásoknak megfelelően, Isten büntetésének tartotta. Vezekléseket, engesztelő, önostorozó meneteket tartottak.¹⁸ Fellángolt a zsidók üldözése is, egyesek őket tartották a járvány terjesztőinek, amíg Avignonban VI. Kelemen pápa védelmébe nem vette őket. Az életben maradtak száma alig volt elég a halottak eltemetéséhez, vagy pedig irtózáttal elkerülték őket. Rettegés lett úrrá a világon, ha valakinek daganata keletkezett, elhagyták. Ha valakit egy házban ez a betegség sújtott, előfordult hogy a ház összes lakója meghalt. Az egészségesek a félelemtől fejvesztve menekültek. Sokan haltak meg gondatlanságból, akiket meg lehetett volna mentetni. Akiket megtámadott ez a betegség, előfordult hogy a már halottakkal egyszerre dobálták a gödörbe. A betegség 8, 10 vagy 15 évenként újra felütötte a fejét és újult erővel pusztított egészen a XVIII. századig. Elkerülhetetlen volt a nagy népesség körében, egy ideges, félelmes légkört váltott ki az emberek között. Inkább a városokban támadott, de nem kímélte a falvakat sem.

Európában nem volt azelőtt és nem lesz ezután sem még egy ekkora méretű járvány. A XIX. századig a tudomány és orvoslás is a járvány kiváltó okának a levegő szennyezettségét, vagy a csillagok állásának tulajdonította. Emiatt létezett sok furcsa megelőzési mód: a levelek lepriccolása ecettel, ugyanígy a pénzérméket is, a tisztító tüzek gyújtása, a házak parfümökkel való fertőtlenítése. A jelen elemzés számára fontosabb az ezen kiváltó tényezők mellett az, hogy a pestist tulajdonképpen az Isten büntetésének tartják. Ennek a hatásnak a vizsgálata vihet közelebb a nagy járvány utáni halál-felfogás módosulásának, vagy éppen nem módosulásának a kérdéskörében.

¹⁵ Vouchez, André: *Sfintul*. In: Jacques Le Goff (coord.): *Omniul medieval*. Polirom, Iași, 1999. 304-305. o.

¹⁶ Senn, Mark A.: *English life and law in the time of the black death*. 2003. 571. o. Forrás: www.proquest.com

¹⁷ A városok és a pestis járványok dulásának összefüggéséhez lásd: Ricardo A. Olea – George Christakos: *Duration of urban mortality for the 14-th century Black Death epidemic*. 2005. Forrás: www.proquest.com

¹⁸ Sz. Jónás Ilona: *Középkori egyetemes szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 497-498. o.

3. 2 A pestisjárvány és a halálfelfogás (nem)módosulása

A félelem terjesztője - az egyház vezető rétege - egy globális haláltól való félelmet osztott fel kisebb részekre: Antikrisztus, Ítéletnap, melynek megtestesítői a törökök, zsidók, vagy éppen a nők (különösképpen a boszorkányok). Ezeket az egyház emberei énekelték meg és magyarázták, így keletkeztek a veszélyek és ellenfelek, akik ellen harcolni kellett az isteni kegyelemmel. Azonban a természeti katasztrófák, járványok, háborúk még mindig kisebb veszéllyel jártak, mint a bűn. Mert a lélek halála sokkal súlyosabb volt a test halálánál. A bűn elleni folyamatos harc a nyomorúságok minimalizálását is jelentette ugyanakkor.

A pestis ilyenformán egy kollektív félelemként, pánikként hatott, olyan járványként képelték el, mint amilyen Egyiptomot pusztította, egy felhő, amely mindent bekebelez, idegen földről jött, városról városra járt és ahol elhalad ott halált hagy maga után. Még úgyis leírják, mint egy apokaliptikus lovagot, özönvizet, vagy tűzvészt,¹⁹ de ezek az ábrázolások már elvisznek a következő fejezetben tárgyalt késő középkori halál megjelenítéshez. A klérus hatására a művészeti ábrázolás a pestist egyfajta nyílzápoként ábrázolja legszívesebben, amely az emberiségre hull Isten akaratából.²⁰ Egyes ábrázolásokon Krisztus megállítja a nyílzáport, ez talán azt jelentette, hogy csak az isteni hatalom lesz majd képes véget vetni a járványnak.

Egyes alkotásokon az isteni nyilak kilőve nem az egyes embereket támadják, hanem egy egész város ellen irányulnak, elpusztítva annak minden lakóját.²¹ Azonban egyes korabeli források arra engednek következtetni, hogy mégiscsak volt egyfajta szelekció, mivel a járvány elsősorban a szegényebb rétegeket pusztította. A klérus által terjesztett, művészetileg reprezentált nyílzápor a tömegeknél *Szent Sebestyén* tiszteletét váltotta ki. Azt hitték, hogy mivel ő is hasonló módon halt meg, védelmezhetette a népet a nyilak elől.

Az egyéni szenvedések, az utcán a borzasztó látványok egy szinte elviselhetetlen helyzetet teremtettek. A járvány kezdetein az első reakció inkább az volt, hogy szemet hunytak fölötte. A krónikások gyakran róják fel a városok vezetőségének a sokszor túl késői védelmi intézkedéseket. A legitim félelem a pestistől determinálta a minél későbbi reakciót. Így annál később kellett tulajdonképpen szembesülni a katasztrófával. Az orvosok és hatóságok saját magukat csapták be. Saját embereiket megnyugtatta maguk is

¹⁹ Egyesek még a pestis szikráját is látni vélik, amint egy városba behatol, vagy éppen egy halottból egy egészséges emberre pattan át. Ez az asszociáció talán annak köszönhető, hogy a járvány esélye nagyobb volt a nyári időszakban.

²⁰ Delumeau, Jean: *Frica în Occident (Secolele: XIV-XVIII). O cetate asediată*. vol I. Editura Meridiane, București, 1986. Ilyen kép jelenik meg a göttingeni karmelita kolostor oltárképén is, Krisztus egy nyílesőt bocsát az emberiségre annak bűnei miatt. 176. o.

²¹ Uo. 180. o.

megnyugodtak.²² Voltak bizonyos tabu szavak, amelyeknek kiejtésétől féltek, viszont amikor már muszáj volt kiejteni, akkor eluralkodott a pánikhangulat. Az orvoslás ilyen fokú hatástalansága mellett a legjobb választás volt elfutni a fertőzött környezetből.²³ A gazdagabbak voltak a legelsőek, akik elmenekültek de szinte biztos, hogy a nagyobb rétegek is követték őket.

Ilyen környezetben felbomlanak ez emberi kötelek, a család, társadalom a félelem és bizonytalanság érzése uralkodik el. Nem csak a halottaktól félnek, hanem az élőktől is. A természet törvényei elvesznek a nagy nyomorúságban. Még a városokban is elzárkóznak egymás elől az emberek, bezárt ajtók mögött élnek az életüket, már ami még hátra maradt. A fertőzészgyanúsakat szintén bezárják, őrizet alá vonják. Az emberi kapcsolatok megzavarodnak, éppen akkor, amikor a legnagyobb szükség lett volna rájuk, gondoskodásra, ápolásra. Az emberek számára az egyedüllét elkerülhetetlenné válik.

Az ilyen nagy mértékű elhalálozás miatt nem lehetett mindenkit az addig szokásos ceremóniával eltemetni. A személyes halál elhanyagolása jelentkezik, mivel minden nap százával halnak meg az emberek akár az utcákon is. Nem lehet mindenkivel külön foglalkozni. A szokásoknak megfelelően, addig sikerült a halált a harangokkal, gyertyával, kegyzerekkel álarcba vonni, ami megőrizte a halott büszkeségét, méltóságát. Itt már nincs egyéni sír, a holttestek az utcán hevernek, minél hamarabb el kellett őket takarítani. Sokszor halmokba rakják kampók, kötelek segítségével.²⁴ A családi tevékenység megszűnése, a városok kihalása, ezek a radikális törések nem hagynak helyet egy bármiféle jövő eltervezéséhez. A kezdeményezés a pestisnek lett átadva így minden percben jelen van a haláltól való félelem.

Akármennyire leverve a betegségtől azonban, de próbáltak magyarázatot adni a járványra. Megtalálva egy rossz forrását, megtalálhatták volna azt is, hogy kell azt elhárítani. A közvélemény minél több lehetséges okot akart megtudni.²⁵ Ha járvány egy büntetésnek tulajdonítható be, akkor bűnbakot kell keresni. Az első ilyenek természetesen az idegenek, az utazók, vagy a társadalom szélén állók (zsidók, leprások). Mindezen magyarázatok ellenére

²² A város vezetősége minden esetben felkérte az orvosokat, vizsgálják meg a gyanús eseteket. A megtett jelentés ilyenkor általában arról szólt, hogy a jelentkező betegség még nem kimondottan pestis. Ha egy-egy orvos ezt már a kezdetekben vállalta, akár az állásába is kerülhetett. Ez az eltitkolási politika nagy gyakoriságú volt.

²³ Erre vonatkozóan és a pestis szörnyűségeinek leírására lásd: Boccaccio: *Dekameron* (ford. Révay József). Forrás: www.mek.oszk.hu

²⁴ Nagyon sokszor ábrázolják majd a képzőművészetben a Halált is megszemélyesítve, amint ezekkel a szekerekkel megy és összegyűjti a kitétt koponyákat.

²⁵ Delumeau, Jean: *Frica în Occident (Secolele: XIV-XVIII). O cetate asediată*. vol I. Editura Meridiane, București, 1986. 219. o.

azonban csak a vallás gyógyszere maradt meg végső megoldásként egy ilyen világban.²⁶ Ez pedig a Mindenható büntetésének tekintette a pestist és ezt minden réteg, népcsoport el is fogadta.²⁷

Ebben a nyomorúságban vezekelni kellett, az egyház az alázatosságot és bűnökért való vezeklést hirdette, mely mintegy terápia volt a tömegeknek. Az egyéni erőfeszítés nem is lehetett mindig elég: sokszor egy egész városnak kellett vezekelni a kollektívan elkövetett bűnökért. A hatóságoknak kötelessége volt ilyen közös megmozdulásokat szervezni a járvány idején, ezzel megnyugvást nyerve saját maguknak. Ilyen vezekelés volt a flagellánsok mozgalma is, amely *Matthias von Neunburg* krónikás szerint nagy tömegeket mozgatott meg a városok közt.²⁸ A pestis kezdetén vonulni kezdtek az utcákon, önmagukat ostorozva, egy hatalmas kört alkottak, levetették ruháikat, cipőiket és a kezüket keresztbe téve földre vetették magukat. Egy csomókkal és négy vasszeggel ellátott szíjjal ostromozták magukat, népi kantátákat énekeltek, kérve az Urat a segítségért. Isten magukhoz hajlítása volt a cél, mely a népi mozgalmak szokott útját járja be: a jámborságtól a tévhitekig.²⁹

A járvány eredményeként megjelenik a hirtelen visszanyúlás a rothadó testekhez, egyfajta morbid esztétika, a XIV. századtól kezdődően.³⁰ A Halál győzelmének ábrázolása sokkal sűrűbben jelenik meg. Újdonság a járvány után, ahogyan Jézus ábrázolása megjelenik a Végítéletnél, Azelőtt egyik kezével áldást osztott a másikkal, pedig visszautasított, az ekkori megjelenítés azonban csak mint ítélőként mutatja, mint aki nem ismeri az áldás osztását.³¹ A járvány alatt a nyitott sírok, az utcákon bűzlő holttestek az embereket érzékenyebbé tették a halál ábrázolások felfogásában. A halottak elvesztik az addig szokásos méltóságukat, a késő középkor *haláltáncai*, *macabre* és pestis között sok az összefüggés.³²

²⁶ Az egyház és a pestis viszonyának taglalásához vö. James W. Wood – Rebecca J. Ferrel – Sharon N. Dewitte-Avina: *The temporal dynamics of the fourteenth-century Black Death: New evidence from english ecclesiastical records*. 2003. Forrás: www.proquest.com

²⁷ A muzulmán vallásban is hasonló dolgot lelünk fel: Mohamed azt mondja, amikor járvány idején nem fut el valaki, az csak akkor hal meg az isten őt előre kijelölte, viszont így egyenértékű lesz azzal a mártírhallal, melyet valaki a szent háborúban szenved el.

²⁸ Sz. Jónás Ilona: *Középkori egyetemes szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 498. o.

²⁹ Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. III. kötet. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 172. o. VI. Kelemen tiltja be a mozgalmat 1349-től.

³⁰ Delumeau, Jean: *Păcatul și frica. Culpabilizarea în Occident (Secolele: XII-XVII)*. vol I. Editura Plirom, Iași, 1997. 112. o.

³¹ Ezt *Fra Angelico* veszi át, az ő művészetében találjuk meg Itáliában, de hamarosan az Alpokon túl is elterjed a bűnös emberiség képe, a pestis nyilaitól átütve.

³² Delumeau, Jean: *Păcatul și frica. Culpabilizarea în Occident (Secolele: XII-XVII)*. vol I. Editura Plirom, Iași, 1997. 115. o.

4. A késő középkorban megjelenő halálkép

A késő középkor gondolkodásmódjának megfelelően, ha az emberek nem halnak meg azért, mert ők személyes bűnöket követnek el, akkor azért fognak, mert rajtuk van, beleszületnek az eredendő bűnbe. A keresztény civilizáció a középpontba helyezte a lehullást, egy olyan eseményként értelmezte, amely megjelölte a történelem kezdetét. Ez az Ágostoni gondolkodásmód nagy hatással volt a késő középkorra is, tulajdonképpen ekkor éri el tetőpontját.

Az ábrázolás, képzőművészet is kezdet tesz a bűnösség ábrázolására a XIV. századtól kezdődően. Bevett szokás volt egy fának ábrázolni, azon a gondolaton alapulva, hogy minden bűn egy törzsről fakad.³³ Megjelenítik továbbá ezeket a bűnöket és erényeket is, egy-egy ember formájában ábrázolni (Néró, Mohamed). Ezek általában falikárpitok. A festészetben ezt témát leginkább *Hieronymus Bosch* és az idősebbik *Brueghel* ragadta meg. *Bosch*-nál megjelenik a keresztény teológia által morálfilozófiai középpontba állított bűnössé vált ember megigazulása, a bűnök megbocsátása, melyet viszont nem az alapján remélünk, mert érdemesek vagyunk rá, hanem csak az Isten kegyelme által.³⁴ *A gyönyörök kertje*-nek témája a bűn különféle változatainak a bemutatása. A bűn mozgatói: hatalomvágy, irigység, kapzsiság, bosszú. A késő középkor embere számára a szépség gyanús, mert a bűn az ami megszépíti áldozatát, de e mögött halál lappang. A nyugat emberei tartósan a bűn közelében voltak. Sok helyen köszönt vissza rájuk a végső nagy számlakiegyenlítés.

A megváltás, üdvözülés a késő középkor egyik állandóan visszatérő motívuma. Ez az embert állandóan a halál fele gondoltatja, úgy hogy az életében igyekezzen elkerülni a bűnöket, amelyek a letaszítását eredményezhetik. Az egyház játszott nagy szerepet abban, hogy a természetesen megélt halált elhagyják. Az elmúlás pedagógiai morálja az egyén halálában tér vissza, vagyis mindig emlékezz arra, hogy te is meg fogsz halni! Erre a bűn elkerülése végett volt szükség.³⁵ Megjelenik egyfajta sztereotípiaként az ember és növények összehasonlítása, míg amazok gyümölcsöt teremnek és virágot, az ember csak tetveket, bolhákat és kukacokat. A XIV. és XVI. századok közti európai művészet is a világtól való elfordulást tükrözi: kiszáradt, vagy bomlásnak indult holttestek, különösen jellemző ez

³³ Uo. 285. o.

³⁴ Garaczi Imre: *A bűn mint a művészi ábrázolás forrása*. In: *Lábjegyzetek Platónhoz 2-3. A bűn*. Szeged, 2004. 91. o.

³⁵ Gyakori a festészetben a *Frau Welt*-világábrázolás, az elől gyönyörű, hátul meg romlott világ. A nőnemű forma pedig a nők és a bűn asszociációjára utal.

Németország, Anglia és Franciaország festészetére. A *contemptus mundi* elárasztott egy kultúrát, mindenhol ez nézett alá az emberiségre. Az egyház kényszeríti az embert arra, hogy állandóan a halálra gondoljon, de már távolról sem azért, hogy megszokja, megbékéljen vele! A halált a késő középkorban már nem kell megszelídíteni! Ez egy veszélyes töréssé vált, félni kell előtte, ezt a félelmet nem hagyta a klérus ellankadni: a rothadás, harsonák, agónia mind ezt a célt szolgálják.

Az egyház a természetes félelmet a haláltól átalakította egy a végítélettől való félelemmé, vallásos érzéssé. A szerzetesrendeknek nagy szerepük van ebben, különösen a kolduló rendeknek. Ez segíti az elterjedését egy *cogitatio mortis*-nak, mely ily módon a nagy tömegekhez is elér, különlegesen nyers hatással. Három motívum terjedt el, ezeket gyakran használják, világosan elkülöníthetőek: **1.** hol vannak azok, akiknek a ragyogása egykor betöltötte a világot, **2.** enyészetnek indult emberi szépség félelmetes látványa, **3.** a haláltánc, mely mindenkit elragad.³⁶ Az első a görög világból származó eszme, az egyházatyáknál is megtalálható eszme, nemcsak a kereszténységben. Áthatja a mohamedán irodalmat.³⁷ A második a mulandóság konkrétabb megtestesülése, az enyészetnek indult hulla. Az aszkétikus elmélkedés megragadja a por, féreg, elporladás minden borzalmát, ezt a képzőművészetben ez a motívum a XVI. században fog megjelenni, de valamikor a XIV. században fejlődik ki. Ezt az egyházi irodalomból a népi gondolkodás is átvette. Nagy fontosságot tulajdonít a halál földi oldalának, inkább görcsös reakció a túlzásba vitt érzékiség ellen. Ezért értéktelen minden szépség, boldogság mely ily hamar és ilyen csúfosan ér véget.

A harmadik, a *haláltánc* eszméje képzetek egész csoportjának a középpontja. A *haláltánc* mint *memento mori* szolgálhatott, rendkívül meggyőző módon. Ez tényleg csak egy egész pedagógiának köszönhetően volt elérhető a nagy tömegek számára. Figyelmeztetett: a földi dolgok hívságosak, a halálban pedig mind egyenlőek leszünk. Egyfajta társadalmi egyenlőtlenségnek a visszképe. A haláltánc eleinte egy illusztrálása lehetett egy prédikációnak a halálról és a templomokban művelhették.³⁸ Onnan mint egy erkölcsi példa léphetett ki, amit megfestettek, fametszeteket készítettek róla, ilyen képek formájában terjedt. Tanulásként: a halál mindenféle nemű, korú, társadalmi státusú embert magával ráncigál.

A korban mindig volt egy vallásos üzenete a halál megjelenítésének, még akkor is ha ez sokszor nem szembetűnő, vagy hiányzik egy-egy irodalmi műből. Ezeken is megjelenik ugyanis a keresztény ikonográfia. Fontos szerepet kap a *macabre* is. Semmi kétség afelől

³⁶ Huizinga, Johan: *A középkor alkonya*. Európa Kiadó, Budapest, 1979. 138-139. o.

³⁷ Uo. 139. o. Huizinga a következő példákat adja rá: Villon: *Ballada a hajdani hölgyről* és Chastellain: *A halál viadala*.

³⁸ Delumeau, Jean: *Păcatul și frica. Culpabilizarea în Occident (Secolele: XII-XVII)*. vol I. Editura Plirom, Iași, 1997. 86. o.

hogyan származik: aszkéta papoktól, akik meg akartak másokat győzni arról, hogy a földi világ csak egy illúzió. Ez az egyházi tan túllépte a kolostorok határait, prédikálás, ikonográfia, művészet és a félelem őrzése. Az egyes természeti katasztrófák: árvizek földrengések, járványok érzékenyebbé tették az embereket, jobban felfoghatóvá a *memento morit*. Az egyház által adott felszólítás és annak megismétlése a korban teljesen legitimizálva volt. Tehát a macabre megjelenítése is mind az egyházi tan jegyeit viseli magán, még akkor is ha egyes prekeresztény elemeket tartalmaz. Nem vezet egy kereszténységtől elszakadt élet és halál képéhez, felfogásához. Éppen ellenkezőleg, elfordítanak a széptől, gazdagságtól, szerelemtől, boldogságtól.

Ebből két út kínálkozik kifelé. Az első a preferenciált szenvedés, a halál gyakori látványa során megszerették azt. Tortúrák, kivégzések, mézárások egy szadista tanuláshoz jutottak a vallásos erkölcstől. A második éppen ellenkezőleg válaszol: ha olyan rövid az élet, akkor miért ne élvezzük ki? A *memento mori* helyett a *memento vivere* lett az uralkodó. Teljességgel ki kell használni az életet! Általánosságban azonban természetesen nem lehet elválasztani a vallásos diskurzustól egyiket sem.³⁹

Van egyfajta szükségessége annak, hogy megtanuljuk, hogyan is kell meghalni és a másik világban eltájékozódni (*Ars moriendi*). Ennek számtalan szövege született és innen adódik hogy a Purgatóriumnak nagy fontossága van a korszakban.⁴⁰ Ennek pápai meghatározása először 1259-ben keletkezik, ezután terjedt el nagy népszerűséggel és fejlődött a halottért való mise folytán. Eszerint egyes evilági feltételek közt, de inkább majd a túlvilágon jön létre a bűnöktől való megszabadulás. Aki teológiai szempontból ennek az alapjait lerakja, az Szent Ágoston, a reprezentáció felé az utat pedig *Beda Venerabilis* nyitja majd meg. A XII. században megtalálja a helyét a kereszténységben is, minden nagy teológiai rendszerben és a nagyközönségnél is.⁴¹ A Purgatórium egyféléképpen eltörli a határt a földi élet és a további öröklét között, másfelől pedig dramatizálja azt az időt, ami a halál előtt van és rögtön utána. Az ember irányváltása a Purgatóriumból a Pokol, vagy Mennország felé, bár már előre el van készítve a földi léte során, csak a halál pillanatában lesz akkut. A Purgatórium eléréséhez a halál pillanata feltétlenül szükséges, ha az utolsó pillanatban is következik be a megbánás. Amit vesz a halál abban, hogy visszafordíthatatlan, nyer abban, hogy meghatározható lesz a Purgatórium szerepe. Ez gazdagítja, komplikálja, dramatizálja az átlépési rítusokat.

³⁹ Delumeau, Jean: *Păcatul și frica. Culpabilizarea în Occident (Secolele: XII-XVII)*. vol I. Editura Plirom, Iași, 1997. 130. o.

⁴⁰ Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. III. kötet. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 173. o.

⁴¹ Le Goff, Jacques: *Imaginarul medieval*. Editura Meridiane, București, 1991. 130. o.

Más jellegzetessége az ilyen irányú gondolkodásnak az *exemplum*, mely az antik világból származó fogalom és egy eszközt jelentett a cél eléréséhez. Később egy történetté válik, amelyet a tanításhoz lehet használni. Ilyen a másvilágba való utazások gyűjteménye, a *Corpus*. A VII. századtól a XIV. századig alakul ki, általában látomások leírása, melyek azt mesélik el hogyan lehet átjutni a másvilágba, mi vár ott az emberekre. Három hagyományból eredeztethető: ókori, keresztény és barbár. A hős, aki lehet laikus, vagy szerzetes általában egy szent, vagy egy angyal által van elkalauzolva a másvilágba (Péter, Pál, Gábor). Megnézi egymásután a különböző helyeket, ott a pokolban, megfélemlíti a hideg, forróság, vagy a többi szörnyűség.⁴²

4.1 Az ember és halál dialógusa

Az 1400-as évek környékén elterjedt műfajjá válik a dialógus a megszemélyesített Halál és Ember között. Jó példa erre a *Szántóvető és a Halál* című alkotás, mely 1400 körül keletkezhetett.⁴³ *Johannes von Tepl* két szereplőt állított egymással szembe munkájában: élet és halál egy harc folyamán, melyben mindkettő védi azt, ami az övé. A halál igazságtalansága merül fel fő kérdésként, ezért szór a Szántóvető az emberiség nevében átkot a Halálra. Az emberiség meggyilkolójának nevezi, örökké tartó átokkal sújtja, hogy ami égen és földön van, az legyen ezen túl az ellensége. Az emberiség mindig ellen fog állani a halálnak, vissza fogja utasítani gyűlölettel, mert ő ellopja a boldogsághoz való jogát, az örömet az életéből és a mindennapokból.⁴⁴

A párbeszéd folyamán megmutatkozik a Halál felsőbbrendűsége, de viszont egy meglepő igazságosságot is felfedezhetünk az írásban. Ő csak teljesítette a dolgát az emberekkel, akik most az igazak között vannak. A szolga az szolga marad, az úr viszont úr. Be akarja bizonyítani, hogy ő igazságosan mérlegel és az az igazságos, amit a világban csinál. Sem a nemest, sem a szépet, sem a tudóst nem kíméli. Az orvosok, akik az életet meg akarják hosszabbítani, elesnek előtte. A füvek, fák orvosságai nem segítenek nekik. Nem hagyhatja az embereket az élvezeteknek, szenvedélyeknek. Nem szabad ugyanúgy beleszólni abba, amihez senkinek semmi köze sincs. Minden élőlény a földkerekség egésze is neki lett adva az Isten által, aki a mindenek tudója! Szükség van rá, ha nem már túl sokan lennének itt lenn. Mindenik ember neki adós a halálával, mert ez neki lett adva örökségként. A vitába végezetül

⁴² Ezzel kapcsolatban lásd: Alighieri, Dante: *Isteni színjáték (La Divina Commedia)*. (ford. Babits Mihály) Forrás: www.mek.oszk.hu.

⁴³ Tepl, Johannes von: *Plugarul și Moartea*. Editura Humanitas, București, 1997.

⁴⁴ Uo. 16-27. o.

az Isten is beleszól: minden ami létezik, tőle van, a halál is tőle van, tőle kapja hatalmát, csak a dolgát végzi. Minden ami meghal az hozzá megy végül.⁴⁵

⁴⁵ Uo. 96-97. o.

Következtetések

A feldolgozott szakirodalomból és forrásokból most már levonható a bevezetőben is felvetett hipotézis tanulsága. A középkor folyamán, legyen szó a korai vagy éppen késői szakaszáról, a halálról való gondolkodás igen nagy jelentőséggel bírt. Így van ez nem csak a kiváltságos réteg számára, hanem a klérus, vagy éppen a nagyobb tömegek esetében is. Ami viszont rögtön az elején szembetűnő, itt egy irányított gondolkodásról van szó! Irányított, felhasznált és kihasznált gondolkodásforma, melynek fő vezetője az egyház volt. Nevezhetnénk ezt a Nyugat esetében kizárólagos vezetésnek.

A középkori ember számára ily módon a világhoz való kapcsolat szorosan összefűződik a másvilággal való kapcsolattal, a *memento mori* nem engedett más útvonalat. Az élet nem egyéb, mint a halál utáni esetleges öröklét szolgálatába állított kitérő. Viszont egy igen, igen fontos kitérő!

A másik alapvető dolog, amely teljes egészében meghatározta a halálhoz való középkori viszonyulást, vagy róla való gondolkodást, az a bűn, az eredendő bűn és a halál összekapcsolása. Ebből a termékeny egységből születik meg a teológia hihetetlen ütőképes egysége, mely béklyóba zárta a középkor embereit. Annyira volt erős ez az ötvözet, hogy még egy olyan pusztító katasztrófa, mint a középkor nagy pestis járványa sem tudott rajta változtatni. Éppen ellenkezőleg! Csak még könnyebben felfoghatóvá tette, érzékenyebbé varázsolta a középkori embert az egyház teóriájának befogadására.

Végezetül kijelenthetjük: semmilyen halállal kapcsolatos gondolkodás, képzőművészeti, vagy irodalmi ábrázolás nem mentes a vallásos diskurzustól, ennek a jegyében, vagy ennek a szolgálatára születnek meg ezek az alkotások. Ennek jegyében és ennek szolgálatára, így a félelemkeltés mesterei könnyen elhitették eszközeikkel: mindezért csakis az *ember* a hibás!

Szakirodalom

- AUGUSTINUS, Aurelius: *Az Isten városáról (De civitate Dei)*. (ford. Dr. Földváry Antal), Budapest, 1942.
- AUGUSTINUS, Aurelius: *Vallomások*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- CSEJTEI Dezső: *Filozófiai metszetek a halálról*. Pallas Stúdió, Budapest, 2002.
- CSEJTEI Dezső: *A halál hermeneutikája. A korai Heidegger filozófiai thanatológiája*. Veszprém, 2001.
- CSEJTEI Dezső: *Filozófiai etűdök a végességre*. Veszprém, 2001.
- ALIGHIERI, Dante: *Isteni színjáték (La Divina Commedia)*. (ford. Babits Mihály) Forrás: www.mek.oszk.hu.
- GARACZI Imre: *A bűn mint a művészi ábrázolás forrása*. In: *Lábjegyzetek Platónhoz 2-3. A bűn*. Szeged, 2004.
- LE GOFF, Jacques: *Imaginarul medieval*. Editura Meridiane, București, 1991.
- WOOD, James W. – FERREL, Rebecca J. – DEWITTE-AVINA, Sharon N.: *The temporal dynamics of the fourteenth-century Black Death: New evidence from english ecclesiastical records*. 2003. Forrás: www.proquest.com
- DELUMEAU, Jean: *Frica în Occident (Secolele: XIV-XVIII). O cetate asediată*. vol I. Editura Meridiane, București, 1986.
- DELUMEAU, Jean: *Păcatul și frica. Culpabilizarea în Occident (Secolele: XII-XVII)*. vol I. Editura Plirom, Iași, 1997.
- HUIZINGA, Johan: *A középkor alkonya*. Európa Kiadó, Budapest, 1979.
- TEPL, Johannes von: *Plugarul și Moartea*. Editura Humanitas, București, 1997.
- KORMOS József: *Intellectus et Appetitus – Voluntas et Appetitus. Aquinói Szent Tamás és Duns Scottus a bűnről*. In: *Lábjegyzetek Platónhoz 2-3. A bűn*. Szeged, 2004.
- SENN, Mark A.: *English life and law in the time of the black death*. 2003. 571. o. Forrás: www.proquest.com
- ELIADE, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. III. kötet. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- ROUCHE, MichelE: *Evul mediu timpuriu în Apus*. In: Philippe Ariés – Georges Duby (coord.): *Istoria vieții private*. vol. II. Editura Meridiane, București, 1994.
- BROWN, Peter: *Antichitatea târzie*. In: Philippe Ariés – Georges Duby (coord.): *Istoria vieții private*. vol. I. Editura Meridiane, București, 1994.
- ARIÉS, Philippe: *Omul în fața morții*. vol. I-II. Editura Meridiane, 1996.

- OLEA, Ricardo A. – CHRISTAKOS, George: *Duration of urban mortality for the 14-th century Black Death epidemic*. 2005. Forrás: www.proquest.com
- SIMON Ferenc: *Irgalmazz az ártatlanoknak! A bűn fenomen néhány aspektusáról*. In: *Lábjegyzetek Platónhoz 2-3. A bűn*. Szeged, 2004.
- SZ. JÓNÁS Ilona: *Középkori egyetemes szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- VERESS Károly: *A bűn problémája és a végeesség tapasztalata*. In: *Lábjegyzetek Platónhoz 2- 3. A bűn*. Szeged, 2004.
- VOUCHEZ, André: *Sfîntul*. In: Jacques Le Goff (coord.): *Omniul medieval*. Polirom, Iași, 1999.
- TOPLEAN, Adela: *Evul Mediu și reprezentarea Morții*. In: *Caiete de antropologie istorică. Oamenii și moartea în societatea românească*. Anul III. Nr. 1-2. ianuarie-decembrie 2004.